

*Лех Р. В.,
здобувач*

*Приватного вищого навчального закладу
«Львівський університет бізнесу та права»*

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЖЕРТВУ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Анотація. Особистісний чинник, його значення та роль у суспільному розвитку визнані соціальними науками. Немає необхідності доводити, що позитивних результатів у стримуванні злочинності можна досягти не лише за допомогою раціональної соціальної політики, а й через вплив на особистість правопорушника.

Найважливішим суб'єктивним чинником, який впливає на формування злочинної поведінки, є віктимологічна поведінка потерпілого. Питання запобігання віктимній поведінці потерпілого має велике значення не лише для зміцнення правопорядку та законності. Віктимна поведінка потерпілого та злочинна поведінка пов'язані одна з одною і надають взаємний потенційний вплив. Зрозуміло, що оптимальні умови формування та розвитку особистості, виховно-профілактичний вплив важливі у профілактичному сенсі, оскільки вони сприятимуть зниженню рівня насильницьких злочинів на віктимологічній основі.

Особистість жертви кримінального насильства характеризується комплексом достатньо стабільних типових соціально-демографічних та морально-психологічних ознак, які за взаємодією із зовнішніми чинниками зумовлюють підвищену можливість індивіда стати жертвою кримінально-насильницької поведінки, оскільки більшість із них має віктимний характер та схожі з характерними ознаками злочинця. Більше того, аналіз взаємостосунків злочинця і потерпілого дасть змогу встановити основні сфери профілактики насильницьких злочинів, а доповнюючи дослідження інформацією про поведінку потерпілого, ми визначимо основні віктимні форми поведінки особи, яка є жертвою насильницьких дій. Віктимологічні ознаки жертви насильницького злочину виконують важливу роль у вирішенні низки правових питань, пов'язаних із притягненням винного до кримінальної відповідальності, у виборі засобів відновлення порушених прав та законних інтересів потерпілих, а також у профілактиці їх повторної віктимізації.

Ключові слова: жертва, віктимологія, спрямованість, орієнтація, соціальна установка, мотивація.

Постановка проблеми. Проблема жертв злочину і у філософському, і в етичному, і в політико-правовому плані виникла дуже давно, причому разом і у взаємозв'язку з більш широкою проблематикою злочину та злочинності. З давніх часів вона завжди привертала до себе увагу філософів та юристів, письменників та художників, політичних діячів та вчених. Давньогрецька міфологія, джерела римського права, багата літературна спадщина істориків і класиків світової літератури – свідчення невпинного інтересу до проблеми жертв. Це не випадкове явище, бо мораль і звичаї, право і правосуддя завжди були важливими складниками культури суспільних відносин.

Стан дослідження. Вивчення зв'язку між жертвою насильства злочинцем завжди привертало увагу багатьох учених-кримінологів. Серед них можна виділити праці Є. Бафія, Б.С. Братуся, Д.В. Ольшанського, І.Г. Малкіної-Пих, Л. Хейя, А. Фройда, С.В. Землюкова, Д.В. Ривмана та ін.

Виклад основних положень. Зародження віктимології, у буквальному перекладі – «вчення про жертву», як одного з напрямів сучасної кримінологічної науки пов'язане з небувалим вибухом суспільного та наукового інтересу до проблеми жертв, що припадає на другу половину 40-х років. XX ст. При цьому стрімкий розвиток віктимологічної думки зумовив різке піднесення на всіх континентах міжнародного громадського руху на захист прав жертв і надання їм необхідної допомоги, у цивілізованому світі широкої системи соціального захисту жертв великої наукової бази – національної та міжнародної, – зробивши віктимологію одним із найважливіших складників комплексу наукових дисциплін кримінального циклу [1, с. 7–11].

Дослідження на віктимологічному рівні причин, окремих видів та умов, що їм сприяють, розроблення на цій основі більш дієвих заходів із розкриття злочинів та профілактики віктимної поведінки потенційних жертв безпосередньо пов'язані з пізнанням структури особистості потерпілого, а через неї – з проникненням у механізм спонукальних мотивів поведінки потерпілого від злочину та виявленням найбільш типових форм взаємодії жертви з правопорушником. Особистість проявляється лише через діяльність, і лише у процесі конкретної діяльності вона формується, розвиваються її соціальний зміст та форма.

Учені та фахівці у різних сферах людської діяльності беззаперечно довели визначальний вплив середовища на розвиток особистості. Властивості будь-якого явища визначаються як його особливостями, так і взаємодією даного явища з його оточенням. Властивості особистості, наприклад, залежать і від організму, але насамперед – від соціального середовища особистості, з яким вона взаємодіє.

До основних соціальних властивостей особи належать спрямованість, орієнтація, соціальна установка, мотивація.

Спрямованість має першорядне значення і включає у себе як свідомість, так і особливості соціального вигляду людини за майновими лініями: його ставлення до інших людей, до себе, до свого сьогодення та майбутнього, сюди відносяться інтерес, схильність, світогляд, переконання особистості.

Наступною важливою соціальною властивістю особистості, що чинить вплив на свідоме, регулює поведінку людини, є орієнтація. Зокрема, у навчальному посібнику з філософії С. Щерби [2] вказується, що ціннісна орієнтація завжди проявляється у сфері розгалужених взаємовідносин між людиною

і суспільством (стосовно праці, колективу, культури, побуту, дозволя тощо). Ціннісна орієнтація – це вибіркоче ставлення до носія цінності, який може бути реальним предметом задоволення потреб окремої людини чи соціальної спільноти. Ціннісна орієнтація, сформована на рівні переконань, адекватно проявляється в реальній поведінці й діяльності людини. Ціннісна орієнтація завжди має індивідуальний характер.

На зміст поведінки людини впливає і така властивість особистості, як соціальна установка. Коли цей вплив носить негативний характер, вона часто призводить до формування антигромадської установки особистості і в низці випадків саме особи, які чинили на злочинця негативний вплив, стають, зрештою, його жертвами. Дії злочинця, здавалося б, зовсім не викликаються поведінкою жертви у злочинній обстановці, насправді, є більшою або меншою (а іноді й вирішальною) мірою результатом внеску особи, якій завдано шкоди, у формування особи злочинця.

На думку Х.Ф. Хентінга, «у певному сенсі жертва створює злочинця» [3]. Отже, у злочинах, де потерпілими є такі особи, ми якраз і маємо кримінологічний взаємозв'язок поведінки злочинця та потерпілого, який виходить далеко за межі безпосередньо кримінологічної ситуації.

Таким чином, поведінка потерпілого може бути пов'язана з поведінкою злочинця не лише зіткненням, що безпосередньо передує злочину. Нечасті випадки, коли злочин є результатом тривалого за часом розвитку події, що включає не тільки виникнення у злочинця конкретного злочинного наміру, а й формування його як злочинця, створення у нього антигромадської установки особистості. Поведінка осіб, які вплинули на формування і прояв асоціальної установки правопорушника, не повинна бути сама по собі протиправною, подана негативним прикладом, який провокує вчинення злочину. Вона може не протидіяти іншим негативним впливам або, що практично подібно за результатом, породжувати переконання в безкарності за скоєння правопорушення, неповага до оточуючих, егоїзм, тобто пасивно сприяти формуванню якостей особистості, які найчастіше призводять до злочину.

Таким чином, поведінка особи, у тому числі і злочинна, є результатом взаємодії ситуації з установленням особистості, яка, як зазначалося раніше, може бути позитивною і негативною.

Розглядаючи в поведінці особистості якості примати, можна більш правильно, на науковій основі розглянути проблему причин підвищеної віктимної схильності, розкрити механізм складної взаємодії об'єктивного та суб'єктивного в поведінці окремих осіб як у злочинній ситуації, так і в процесі злочинного акту. Проте наукою з безперечною доведено, що поведінка людини визначається як соціальними умовами, так і залежить від конкретної ситуації.

У зв'язку із цим правильною є позиція Н.С. Лейкіної, яка вважає, що якщо під соціальною установкою індивіда слід розуміти систему соціальної орієнтації, яку людина для себе прийняла, то, очевидно, що антигромадської установки немає в осіб, які вчинили злочин під впливом випадкового збігу обставин, у стані афекту, спричиненого протиправною дією, під час перевищення меж необхідної оборони, вперше з необережності тощо. У цих злочинах не виражається орієнтація скоєння антигромадських дій. Вони лише свідчать про відсутність у винного достатніх сил протистояти ситуації [4, с. 19].

Із цього приводу В.М. Кудрявцев пише: «Здебільшого безпосередня причина злочину – взаємодія антигромадської спрямованості особистості та ситуації, причому у цій взаємодії зазначені фактори можуть бути далеко не рівноцінні: іноді головну роль відіграє антигромадська спрямованість особистості, а іноді – ситуація» [5, с. 258].

Слід підкреслити, що йдеться про конкретну життєву ситуацію, яка безпосередньо передує злочину.

Якщо ж мати на увазі кримінологічну ситуацію, що охоплює певні етапи формування особистості у цьому негативному плані, що реалізується у взаємодії із ситуацією, що передує злочину, то переважання «зовнішнього» по відношенню до «внутрішнього» буде цілком реальним.

Потерпілий – носій антигромадської установки (наприклад, під час перевищення меж необхідної оборони та злочинів, учинених у стані афекту, викликаного діями потерпілого), впливаючи на особу, яка не має такої установки, але не здатна протистояти цьому впливу, виступає як безпосередній та основний «співатор» злочину.

Отже, в оцінці поведінки людини не можна забувати про обставини суб'єктивного характеру, бо як позитивні, так і несприятливі соціальні умови фатально впливають на поведінку людини. Велике значення мають і суто особистісні риси (наприклад, рівень розвитку інтелекту, волі, особливості емоційної сфери).

Термін «особистість жертви злочину» повинен використовуватися умовно, як відносне, збірне визначення особистісних якостей і якостей сукупності всіх постраждалих від злочинних посягань. Відносність цього терміна пояснюється тим, що фактично неможливо сконструювати універсальне поняття «особистість жертви злочину», яке характеризувалося б однією або декількома спільними якостями для всіх осіб, які постраждали від злочину, оскільки соціальні, психологічні та біофізичні характеристики, наприклад, жертв убивств та крадіжок, зґвалтування та шахрайств далеко не ідентичні. Хоча стосовно жертв і певних видів злочинів можна назвати більш-менш характерні якості особистості потерпілих.

Слід мати на увазі, що зв'язок між певним формуванням особистості (негативним або позитивним), її поведінкою (належною або неналежною) та скоєнням проти неї злочину не жорсткий, а ймовірнісний, саме цим і пояснюється відсутність фатальної схильності людини навіть із підвищеною віктимністю ставати жертвою злочинного зазіхання.

Жертва злочину з погляду віктимології – це постраждала фізична особа незалежно від того, чи визнана вона потерпілою в установленому порядку і чи вважає себе такою (віктимологія знає і «добровільних» жертв) [6, с. 140].

Окрім поняття «жертва» (воно аналогічне поняттю «потерпілий»), віктимологія оперує поняттям «віктимність» (індивідуальна та масова) та «віктимізація» (на тих самих рівнях).

Віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивно властива людині (реалізована злочинним актом або що залишилася в потенції), але аж ніяк не фатальна здатність, схильність стати за певних обставин жертвою злочину. Можна визначити віктимність як нездатність протистояти злочинцю. Сукупність чинників робить цю нездатність об'єктивною (не залежить від жертви) чи залишає її лише на рівні суб'єктивного «небажання чи невміння» [6, с. 140].

У реалізації віктимних потенційних жертв, як правило, певну роль відіграє взаємодія її суб'єктивних якостей і зов-

нішніх обставин. Ступінь віктимності визначається підсумовуванням ситуативного та особистісного компонентів, тому найчастіше ми маємо справу зі шкодою як наслідком реалізації особистісної та ситуативної віктимності. Зокрема, ступінь селективної (спеціальної) віктимізації рішуче визначається професійною зайнятістю, але водночас це ситуативне, характерне для того, щоб знайти потенційну жертву в небезпечних ситуаціях. Водночас потенційна жертва може стати реальною лише тому, що опинилася в несприятливій ситуації, а зовсім не через те, що її особистісні якості або поведінка сприяли тому, що сталося.

Віктимність окремої особи – поняття відносне, оскільки вона завжди реалізується в ситуації, що виявилася для цього достатньою. Ідентичні особистісні якості, подібна поведінка можуть призвести до різних ефектів залежності від ситуації (характеристика злочинця), таким чином, слід розрізняти особистісну і ситуаційну віктимізацію [6, с. 140].

Л.В. Франк уважав, що віктимізація – це не лише процес перетворення особи на жертву, а й результат цього процесу, причому як на одиничному, так і на масовому рівні, тому він уважав за необхідне доповнювати таке розуміння (особливо для статистичного дослідження масового явища) вказівкою на сукупний результат учинених злочинів [7].

Справді, і віктимологічні дослідження, що проводяться за кордоном, і дослідження радянських кримінологів та віктимологів охоплювали обидва рівні віктимізації індивідів та груп населення для того, щоб представити загальну віктимологічну картину злочинності, що характеризується даними про особи потерпілих, час, місце та спосіб їх віктимізації.

На рівні масовому такий підхід, як зазначав Л.В. Франк, дає змогу розраховувати коефіцієнти віктимізації та їхні індекси, що вказують на те, скільки саме осіб, яких категорій, коли і чому були піддані віктимізації. Подібні розрахунки вже чверть століття широко застосовуються в регулярних віктимологічних обстеженнях населення.

Віктимізація, на нашу думку, є складовою (хоча і специфічною) частиною процесу криміналізації суспільства. При цьому в силу об'єктивних і суб'єктивних причин статистика злочинності далеко не повністю відтворює будь-який реальний рівень віктимізації в країні, тому цю істотну прогалину навіть у країнах із більш досконалою системою обліку злочинності заповнюють усе більш представницькі віктимологічні дослідження (переважно у формі регулярних та багатаспектних) опитувань населення, що виявляють величезні розбіжності між статистикою та реальною ситуацією, пов'язаною із заподіянням шкоди.

Література:

1. Квашис В.Е., Ванилоа Л.В. Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений. Москва, 1996. 124 с.
2. Щерба С.П., Заглада О.А. Філософія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 548 с.
3. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. Ленинград, 1975. 154 с.
4. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград : ЛГУ, 1968. 130 с.
5. Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. Москва, 2003. 352 с.
6. Криминология : учебник / под. ред. В.Н. Бурлакова, М.Н. Корпачева. Санкт-Петербург, 2003. 207 с.
7. Франк Л.В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе, 1977. 237 с.

Leh R. Victimological doctrine on victims of violent crimes

Abstract. The personal factor, its importance and role in social development is recognized by the social sciences. There is no need to prove that positive results in curbing crime can be achieved not only through rational social policy, but also through the impact on the identity of the offender.

The most important subjective factor that affects the formation of criminal behavior is the victimological behavior of the victimized. The issue of preventing victim behavior of the victim is of great importance not only to strengthen law and order. Victim behavior and criminal behavior are related to each other and have mutual potential impact. It is clear that optimal conditions for the formation and development of personality, educational and preventive influence are important in a preventive sense, since they will help reduce the level of violent crimes on a victimological basis.

The personality of a victim of criminal violence is characterized by a set of fairly stable typical socio-demographic and moral-psychological characteristics, which interact with external factors to increase the individual's ability to become a victim of criminal violence, as most of them are victim and similar to criminal characteristics. Moreover, the analysis of the relationship between the offender and the victim will identify the main areas of prevention of violent crimes, and complementing the study with information about the behavior of the victim, we will identify the main victim behavior of a victim of violence. Victimological characteristics of victims of violent crime play an important role in resolving a number of legal issues related to bringing the perpetrator to justice, in choosing the means to restore the violated rights and legitimate interests of victims, and in preventing their re-victimization.

Key words: victim, victimology, direction, orientation, social attitude, motivation.